કથા...... અંતરંગ વિશ્વની

(૨૦૦૮ વર્ષ પ્રાચીન એક અદ્ભુત કથા)

આર્ષ વિશ્વ

આચાર્ય કલ્યાણબોધિ

એક એવું માધ્યમ જે સહજ ઔત્સુક્ય જન્માવે, આતુર અને ઉત્સુક બનાવે, આબાલવૃદ્ધ સર્વના રસનો વિષય બને, એનું નામ છે.... કથા. માટે જ અનાદિકાળથી કથાનું એક સરખું આકર્ષણ રહ્યું છે. ચાહે દાદીમાની વાતો હોય કે સચિત્ર બાળપુસ્તક હોય, નાટકનો રંગમંચ હોય કે ચલચિત્રનો પડદો હોય, નોવેલ-બુક હોય કે રામાયણ-સત્ર હોય. કથા સર્વવ્યાપી છે.

અહીં એક એવી કથાની વાત કરવી છે, જે ઉપરોક્ત સર્વકથામાં વ્યાપ્ત છે. જીવનની પ્રત્યેક ઘટના જે કથા સાથે વણાયેલી છે મારી પણ એ જ કથા છે, ને તમારી પણ. જેણે આ કથાને નથી જાણી, એણે કશું જ નથી જાણ્યું. ઊંચી ડિગ્રીઓ એનું ગૌરવ નહીં, પણ કલંક છે. વિદ્વત્તાનું અભિમાન એનું દુર્ભાગ્ય છે.

વિશ્વવ્યવસ્થા અને વિશ્વસંચાલનનું રહસ્ય જે કથામાં રસપ્રદ રીતે વ્યક્ત થયું છે. આપણે જે જે પ્રસંગોમાંથી પસાર થઈએ છીએ, તે એક એક પ્રસંગનું જે કથામાં પોસ્ટમોર્ટમ થયું છે. જે કથાના પરિશીલન બાદ સમગ્ર જગત આરપાર દેખાય છે.... આત્માના પારદર્શી દ્રષ્ટિના આવરણો વિદાય લે છે.... પરમ શાંતિ આત્માની સહચરી બને છે... પરમ સુખ સ્વાધીન બને છે... વિશ્વમૈત્રીની ભાવના હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠા પામે છે. જીવમાત્રમાં રહેલા શિવસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે... પરમ સમાધિની સ્થિતિ સહજ બને છે અને આત્મા અહીં જ જીવન્મુક્તિના પરમાનંદને અનુભવે છે.

એ કથાનું નામ છે 'ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચ કથા'. જેના લેખક છે પરમ કારુણિક શ્રમણ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ. વિ.સં. ૯૬૨ માં સંસ્કૃત ભાષામાં આ કથાનું સર્જન થયું છે. જેઠ સુદ ૫ ના દિવસે આ કથાનો ૧૦૦૮ મો જન્મદિન આવી રહ્યો છે. જન્મદિન એનો જ મનાવવા યોગ્ય છે, જેણે પરોપકાર કર્યો હોય, જેણે વિશ્વનું મંગલ કર્યું હોય. આ કથાએ આજ સુધીમાં હજારો શ્રોતાઓને પારદર્શી દષ્ટિનું દાન કરીને જીવન્મુક્તિનો પરમાનંદ આપ્યો છે. સંક્લેશોની હૈયાહોળીમાંથી મુક્ત કરીને સમાધિની સુધાવૃષ્ટિ આપી છે. આત્માનો આમૂલચૂલ ઉદ્ધાર કર્યો છે.

જે વિશ્વને આપણે જોઈ રહ્યા છીએ, એ બહિરંગ વિશ્વ છે. એના વણઉકેલ્યા અગમ કોયડાઓના સમાધાન અંતરંગ વિશ્વમાં રહેલા છે. જ્યાં સુધી આત્માને અંતરંગ વિશ્વનું દર્શન ન થાય, ત્યાં સુધી એ છતી આંખે અંધ રહે છે, તીવ્ર બુદ્ધિ હોવા છતાં મૂર્ખ રહે છે. બહિર્દષ્ટિ થી ઘટનાઓના અર્થઘટન અને વ્યક્તિઓના મુલ્યાંકન કરે છે. અને પરિણામે ચિંતા, સંતાપ, કલહ, અશાંતિ, અસંતોષ, અનેક શારીરિક-માનસિક રોગોથી માંડીને આત્મઘાત અને દુર્ગતિ સુધીના ભયાનક ફળોને ભોગવે છે.

'ઉપમિતિ' કથા આત્માના અનાદિની અંધતાને દૂર કરે છે. જાણે એક દિવ્ય અંજન કરે છે અને આત્માને અંતરંગ વિશ્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એક બાજુ અનંત ગુણસમૃદ્ધિ દેખાય છે અને બીજુ બાજુ અનંત દોષદાવાનળ દેખાય છે. અંતરંગ દોષોમાં સર્વ દુઃખોના મૂળ દેખાય છે અને અંતરંગ ગુણોમાં સર્વ સુખોની પ્રાપકતા દેખાય છે. વિશ્વનો પ્રત્યેક જીવ વાસ્તવમાં શુદ્ધસ્વરૂપ છે. આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે વાસ્તવમાં કોઈ ફ-

ભેદ નથી. કુશળ શિલ્પી શિલામાં જ શિલ્પના દર્શન કરે છે,
એ જ રીતે જ્ઞાનીઓ આત્મામાં જ પરમાત્માના દર્શન કરે છે.

એક પ્રદર્શન-હૉલમાં લોકોના ટોળે ટોળા એક શિલ્પને જોવા વળ્યા. આબેહુબ ને જીવંત એ શિલ્પ. 'અદ્ભુત...અદ્ભુત'ના ઉદ્ગારો સરી રહ્યા છે. બધા આફરીન આફરીન છે. એ સમયે ત્યાં આગમન થયું એના સર્જકનું. કોઈએ એમને ઓળખી કાઢ્યાં. લોકોને જાણ કરી. અભિનંદનો વરસી રહ્યા છે. પણ શિલ્પીની સહજ નમ્રતા દાદ માંગી લે તેવી છે. એક કલારસિકે અત્યંત જિજ્ઞાસા સાથે પ્રશ્ન કર્યો-"તમે આવું અદ્વિતીય સર્જન શી રીતે કરી શક્યા?" શિલ્પીએ એ જ નમ્રતા સાથે જવાબ આપ્યો, -"મેં સર્જન કર્યું જ નથી." સહુના ચહેરા પર પ્રશ્નાર્થ તરવરી રહ્યો. શિલ્પીએ સ્પષ્ટતા કરી-"મેં તો માત્ર વિસર્જન કર્યું છે. શિલ્પ તો શિલામાં પહેલાથી જ હાજર હતું. મેં અવશેષનું વિસર્જન કરી દીધું. શિલ્પ સ્વયં પ્રગટ થઈ ગયું."

અવશેષ દૂર થઈ જાય, તો શિલા એ જ શિલ્પ છે. દોષો દૂર થઈ જાય, તો આત્મા એ જ પરમાત્મા છે. જીવનનું સાર્થક્ય સર્જનમાં નહીં, વિસર્જનમાં છે. અજ્ઞાની સમગ્ર જીવન સંપત્તિ, સાધનો વગેરેના સર્જનમાં લગાડી દે છે ને અંતે બધું જ મુકીને અસહાયપણે વિદાય લે છે, સાથે હોય છે માત્ર દોષો. ભયાનક દુઃખમય હોય છે એનો પરલોક. લીમડો વાવ્યા પછી આમ્રફળોની આશા વ્યર્થ છે. જ્ઞાની સમજે છે, કે વિસર્જન જેવું સર્જન બીજું કોઈ જ નથી. દોષોનું વિસર્જન એ જ આત્મગુણોનું સર્જન છે. ઉપનિષદોનો સંદેશ યાદ આવે છે - उपाधिनाशाद् ब्रह्मैव।

દોષોનું વિસર્જન એ જ દુઃખોનું વિસર્જન છે. આના સિવાય દુઃખમુક્તિનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી. આગમ, આ જ વાત કહે છે - रागस्स दोसस्स य संखएणं एगंतसोक्खं समुवेइ मोक्खं। બાવળ પર પ્રેમ

રાખીને કાંટાઓની ફરિયાદ કરવી જેમ વ્યર્થ છે, તેમ દોષો સાથે દોસ્તી રાખીને દુઃખોની ફરિયાદ કરવી પણ વ્યર્થ છે. આગમ કહે છે - जुद्धारिहं खलु दुल्लहं । અતિ દુર્લભ આ મનુષ્ય દેહનું સાફલ્ય અંતર્યુદ્ધ કરવામાં છે, પરમ પરાક્રમથી દોષોને પરાજિત કરીને જ્વલંત વિજય મેળવવામાં છે.

'ઉપમિતિ' આ જ તત્ત્વને રોચક કથા દ્વારા પ્રસ્તુત કરે છે. લગભગ સોળ હજાર શ્લોક પ્રમાણ આ ગ્રંથ આઠ પ્રસ્તાવોમાં વિભક્ત છે. એક એક પ્રસ્તાવ આવતો જાય છે.. એક એક ઘટનાનું જાણે જીવંત પ્રસારણ (લાઇવ ટેલિકાસ્ટ) થતું જાય છે, ને સંસારનો પર્દાફાશ થતો જાય છે. મનોમંથનને અભિનવ અભિનવ આલંબન મળતું જાય છે. હિંસા અને ક્રોધે કરેલી નંદિવર્ધન રાજકુમારની દુર્દશા.... અહંકાર અને અસત્યનું રિપુદારણ રાજાએ ભોગવેલ કડવું ફળ.... ચોરી અને કપટથી નિર્મિત વામદેવની દર્દનાક કથા... લોભ અને મૈથુને કરેલી ધનશેખરની બરબાદી..... મહામોહ અને પરિગ્રહે કરેલ ઘનવાહન રાજાનું સત્યાનાશ....

પળે પળે ઉત્તેજના ઉપજાવતી કથા ચાલતી રહે છે ને પડદાઓ ખસતા જાય છે.....એક પછી એક... વાચક પ્રતીતિ કરે છે... આ તો મારી જ વાત... મારી જ કથા... હું જ નાયક... હું જ ખલનાયક. દુર્ભાગ્ય એ જ - આજ સુધી આનાથી અજાણ રહ્યો. સદ્ભાગ્ય એ જ - આજે આ પર્દાફાશ થયો. યોગશાસ્ત્રની સૂક્તિ યાદ આવે છે - आत्माऽज्ञानभवं दुःखमात्मज्ञानेन हन्यते । દુઃખનો જન્મ થાય છે આત્માના અજ્ઞાનથી ને દુઃખનો વિનાશ થાય છે આત્માના જ્ઞાનથી.

શાખા અને પ્રશાખાઓથી વૃક્ષ સમૃદ્ધ બને છે. કથા અને અવાંતરકથાઓએ આ ગ્રંથને સમૃદ્ધ બનાવ્યો છે. સ્પર્શસુખની આસક્તિએ કરેલ 'બાલ'ની વિડંબના આંચકો આપે છે... સ્વાદલોલુપતાએ કાઢેલ 'જડ'નું ધનોતપનોત કમકમાટી ઉપજાવે છે..... સુગંધના આશિક 'મંદ'ની યાતના સ્તબ્ધ કરી દે છે.... રૂપના માશુક 'અધમ'ની દુઃખકથા લાલબત્તી ધરે છે.... તો સંગીતના શોખીન 'બાલિશ'ની વ્યથા વિચારાધીન કરી દે છે. સંસારનો ગમે તેટલો રાગી આત્મા પણ આ કથાધારામાં પ્લાવિત અને આપ્લાવિત થાય એટલે એનું મન નિર્ણયબદ્ધ થયા વિના ન રહે, કે સંસારનું પ્રત્યેક સુખ દુઃખથી મળે છે, એ સુખ સ્વયં વાસ્તવમાં દુઃખરૂપ છે, ને એને ભોગવવાનું પરિણામ અનેકગણા દુઃખ સિવાય બીજું કાંઈ જ નથી. આગમનું વચન છે - खणमित्तसुक्खा बहुकालदुक्खा । સુખ ક્ષણ-માત્રનું છે.... દુઃખ દીર્ઘ-સુદીર્ઘ કાળનું છે.

કથાકારે માત્ર નકારાત્મક (નેગેટીવ) બાજુને જ નથી રજુ કરી, બલ્કે સમાંતરપણે જ હકારાત્મક (પોઝિટીવ) બાજુ પણ એવી રીતે રજુ કરી છે, કે વાચક મંત્રમુગ્ધ થઈ જાય. ગુણવાન બનવા માટે એના હૃદયમાં પ્રબળ ઝંખના જાગી જાય. ઉત્કૃષ્ટ ભોગસામગ્રીની વચ્ચે પણ મનીષીની નિર્વિકાર ચિત્તવૃત્તિ, વિચક્ષણનો જ્વલંત વિરાગ, બુધસૂરિનું નિરુપમ વચન, ઉત્તમની અદ્ભુત નિઃસંગતા ને કોવિદની અનાસક્તિ..... એક એક ગુણનું દર્શન ભ્રામક સુખની દોડધામને સ્થગિત કરી દેવા સમર્થ છે. એ સ્રોતથી આત્માને કદી તૃપ્તિ મળવાની નથી કે આત્માના ભીતરમાંથી નથી નીકળ્યો. હજારે યયાતિઓ,

દુર્યોધનો ને ભિક્ષુકોઓ મૃગતૃષ્ણાની પ્યાસમાં જીવનભર દોડે ગયા છે.... કસ્તુરીમૃગના જેમ સુરભિના શોધમાં ભટકતા રહ્યા છે.... પણ કોઈને ક્યાંય કશું હાથ લાગ્યુ નથી, સિવાય પરસેવો, પરિશ્રમ ને પીડા. સુખ તો ભીતરમાં છે, એ બહાર ક્યાંથી મળે?

'ઉપમિતિ' એ માત્ર કથાગ્રંથ કે ધર્મગ્રંથ નથી, સફળ જીવનની શૈલી છે... સુખ-શાંતિનો રાજમાર્ગ છે. આલોક અને પરલોકને સુખસમૃદ્ધ કરવાની કળા છે. કુશળ ડોક્ટરો, બુદ્ધિશાળી વકીલો, અરબો-ખરબોના આસામીઓ, સ્વ-સ્વ ક્ષેત્ર (ફિલ્ડ) ના ખેલાડીઓ, તીવ્ર મેધાવી વેપારીઓ ને આઈ.ટી.ના માસ્ટર-માઈન્ડ વિદ્યાર્થીઓ... જેમની પાસે પણ સમજણશક્તિ છે, તે બધાને હાર્દિક આમંત્રણ છે....'ઉપમિતિ'ના અંતરંગ વિશ્વમાં પદાર્પણ કરવા.... આપની બુદ્ધિની સાર્થકતા પણ આમાં જ છે, અને જીવનની સફળતા પણ.

આમાંથી જેમ જેમ પસાર થશો એટલે બાહ્ય પરિશ્રમ, સંશોધન, સર્જન, સત્તા, પ્રતિષ્ઠા, લોભામણી વસ્તુઓ બધું જ વ્યર્થ લાગશે.... એક એક પ્રસ્તાવો અંતર-ગૂંચને ઉકેલતા જશે.... હૃદયને પીગાળતા જશે.... ને આઠમો પ્રસ્તાવ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચશે, ત્યારે...... થોડી પણ સંવેદનશીલતા હશે... તો આંસુઓનો બંધ તૂટી પડશે.... હીબકા ભરી ભરીને રડી પડાશે. ને એ અશ્રુઓની ઉષ્મા જ દોષો ને દુઃખોના દરિયાને સૂકવી દેવા સમર્થ બનશે.

આ ગ્રંથને તેના મૂળરૂપે - સંસ્કૃત ભાષામાં માણવાનો જે આનંદ અને જે અનુભૂતિ છે, તે વર્ણનાતીત છે. આમ છતાં જેઓ સંસ્કૃતભાષાના જાણકાર નથી, તેમના માટે સંતો અને સજ્જનોએ આ ગ્રંથનો અનુવાદ કર્યો છે.

'ઉપમિતિ' એ વિશ્વનો અદ્વિતીય રૂપક ગ્રંથ છે. વિશ્વના અનેકાનેક ભાષાઓમાં તેનો અનુવાદ થઇ ચૂક્યો છે. ગુજરાતી અનુવાદની પાંચ આવૃત્તિઓ પણ થઇ ગઇ છે, તો સંક્ષેપરુચિ વાચકોને અનુલક્ષીને સંસ્કૃત અને ગુજરાતીમાં તેના સારોદ્ધારો પણ પ્રકાશિત થઇ ચૂક્યા છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનો આ ગ્રંથના અસ્મિતા પર ઓવારી ગયા છે, ને આપણી દશા.... ઘર કી મુર્ગી...

ચાલો, બધા લઇ ગયા - તમે રહી ગયા - આ સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળીએ.... આત્માર્થી બનીએ ... આત્મકથાની અજાણતાના કલંકનું પ્રક્ષાલન કરીએ.... ક્યાંક વાંચેલી આ પંક્તિઓ -

પાત્રો, સંવાદો ને પ્રસંગો છે છતાં,
જિંદગી, વાંચ્યા વગરની વારતા.

સવાલ માત્ર જિંદગીનો નથી, જનમો જનમનો છે... અનંત ભૂતકાળની ભૂલોને સમજીને અનંત ભવિષ્યકાળને સુધારવાનો છે. સુજ્ઞેષુ કિં બહુના? બહુશ્રુત ગુરુ ભગવંતનું શરણ લઇએ... આ કથાનો રસાસ્વાદ લઇએ અને કૃતાર્થ બનીએ.
પરમ તારક સર્વજ્ઞવચન વિરુદ્ધ લખાયું હોય, તો મિચ્છામિ દુક્કડમ્

અવશેષ દૂર થઇ જાય,
તો શિલા એ જ શિલ્પ છે.
દોષો દૂર થઇ જાય,
તો આત્મા એ જ પરમાત્મા છે.

જીવનનું સાર્થક્ય
સર્જનમાં નહીં
વિસર્જનમાં છે.

P.T.O.

એ સ્રોતથી તને કદી
તૃપ્તિ મળવાની નથી,
જે તારા અંતરમાંથી
નથી નીકળ્યો.

આવી રહ્યો છે
૨૦૦૮મો જન્મદિન
એ રીતે સામેલ થઈએ
કે આપણા
દેદાર પલટાઈ જાય.

ત્યારે
તૂટી પડશે
આંસુઓનો બંધ
ને રડી પડાશે
હીબકાં ભરી ભરીને.